

חתימת נשים כעדות על הכתובה

שו"ע, אה"ע, מב:ב-ה. רמ"א שם סו:א, חו"מ לו:א, מה:יב

שאלה של גלי ואורי, שנכנסו לחופה בתשע"ו: האם יש תוקף הלכתי לכתובה שהעדים החתומים עליה הם גבר ואישה או שתי נשים? האם גם החתן חייב לחתום על הכתובה? האם הכלה רשאית או חייבת לחתום על הכתובה?

תשובה

תשובה זו נכתבה כמענה לזוג שהחופה והקידושין שלהם נערכו במסגרת 'הלשכה לשירותי דת' של התנועה המסורתית, ולרבני 'הלשכה לשירותי דת', על מנת להבהיר מהי מידת החירות שיש להם במינוי עדים למעשה הקידושין ועדי קיום החותמים על הכתובה.

בזמן הזה, כמעט בכל חופה וקידושין, העדים החותמים על הכתובה הם גם עדי הקידושין, משום שכבר דורות רבים אין מפרידים בין הקידושין לנישואין ושני הטקסים נערכים זה אחר זה תחת החופה. חתימת הכתובה נעשית במעמד זה או זמן קצר לפניו. יש המקפידים להחתים את העדים בין הקידושין לשבע ברכות הנישואין, אך המנהג הפשוט (כלומר, הנפוץ) הוא להחתים את העדים על הכתובה זמן קצר לפני הקידושין, אף על פי שעדיין לא ראו את מעשה הקידושין. כבר הרמ"א ציין שבזמנו נעשו הקידושין והנישואין בזה אחר זה:

ואין לעדים לחתום הכתובה אלא לאחר שקיבל החתן קניין לפניהם, ויש מקומות שמקילין בזה וכן יש עדים חותמים על הכתובות שקראו תחת החופה אע"פ שהם לא שמעו הקריאה, ואע"פ שלא שפיר עבדי אין לשנות מנהגן שלא להוציא לעז על כתובות ראשונות.¹

בהלכות כתובות בשולחן ערוך אבן העזר אין הלכות העוסקות בעדים החותמים על הכתובה. ייתכן שהקידושין בקהילות שבהן חי ר' יוסף קארו נעשו בנוכחות עדי ראייה, והכתובה נכתבה ונחתמה כמה שבועות או חודשים אחר כך, סמוך לנישואין. נראה כי הראשונים וה'בית יוסף' החשיבו את העדים שחתמו על שטר הכתובה כעדים החותמים על שטר חוב, ועל כן דיניהם מפורטים ב'חושן משפט'.

שטר כתובה מתקיים (יש לו תוקף הלכתי) בחותמיו, דהיינו: חתימות שני עדים כשרים הכרחיות כדי שכתובה תהיה תקפה:

הדבר פשוט דכל לשון שטר הכתובה הוא לשונם של העדים שמעידים: איך פב"פ אמר וכו' [...] וכן בסיום השטר הנוסח 'וקנינא מיניה' דנמי (שגם) הוא מכלל עדות העדים ומבואר להדיא בדברי התשב"ץ: "ובשטרות ובכתובות ובשטרי מכירה לשון השטרות הוא דברי

¹ שולחן ערוך אבן העזר סימן סו סעיף א

העדים, כאילו באו להעיד בבי"ד דבעינן מפיהם ולא מפי כתבם ועדים החתומים על שטר נעשה כמי שנחקרה עדותם בבית דין, על כותבם: אמר לנא, או: זכרון דברים [...] אלא דכוונת הראבי"ה (ר' אליעזר בן יואל הלוי) היא דבכדי דליהוי על הכתובה תוקף וחומר כמעשה בי"ד דעלמא. זאת אומרת ראבי"ה לא השתמש במלים "אנן סהדי" בתחילת הכתובה, לא כדי להמעיט בערך העדות, אלא להיפך, לעשותה 'אלימה' (בת תוקף) יותר משאר שטרות.²

יש לברר, מה תוקף השטר אם חתומים עליו יותר משני עדים, אך החתימות הנוספות (כולן או חלקן) הן של פסולי עדות, והאם יחול עליו הכלל "עדות שבטלה מקצתה - בטלה כולה". התשובה לכך בברייתא: "היו ארבעה וחמישה עדים חתומין על השטר ונמצא אחד מהם קרוב או פסול תתקיים עדות בשאר", והגמרא מוסיפה שם: "מסייע ליה לחזקיה, דאמר חזקיה: מילאוהו בקרובים כשר".³ חזקיה מתאר מציאות שבה חתימות העדים הפסולים היו ברווח של שתי שיטין (שורות) בין כתב השטר לחתימות העדים הכשרים. לכאורה, אלמלא חתימות העדים הפסולים היה השטר נפסל בגלל הרווח של שתי השיטין, והרי הוא משמיע לנו שהשטר תקף.

בשולחן ערוך נאמר:

ואם הזמין עדים כשרים ועמדו שם קרובים ופסולים אפילו נתכוונו להעיד והעידו לא נתבטלה עדות הכשרים, וכן כשאדם צריך לעדות... כל מי שיודע לו עדות שיבוא ויעיד והעידו כשרים ופסולים לא נתבטלה עדות הכשרים שלא היתה כוונתו אלא בראויים להעיד.⁴

בנידון זה יש להזכיר את מה שכתב הרב שמואל אליעזר שטרן: "יש מי שאומר שאם קיבל החתן על עצמו עדותם של קרובים או פסולים מועילה עדותם על הכתובה, וצ"ע בזה".⁵

כמו כן, נפסק בשולחן ערוך כי

שטר שהיו עדיו מרובים ונמצא אחד מהם קרוב או פסול או שהיו ביניהם שנים קרובים זה לזה והרי אין העדים קיימים כדי לשאול אותם, אם יש שם עדות ברורה שכולם ישבו לחתום, שהרי נתכוונו להעיד, הרי זה בטל. ואם לאו, תתקיים העדות בשאר, שהרי אפשר שחתמו הכשרים והניחו מקום לגדול לחתום ובא זה הקרוב או הפסול וחתם שלא מדעתם, אע"פ שהעד החתום בשטר מתחילה הוא הפסול הרי השטר כשר.⁶

² שמואל אליעזר שטרן, הערות בהלכות כתובות, *עפונות טו*, בני ברק, ניסן תשנ"ב, עמוד נב

³ בבלי בבא בתרא קס"ב ע"ב

⁴ שולחן ערוך חושן משפט סימן לו סעיף א (בסיפא)

⁵ שמואל אליעזר שטרן, *סדר כתובה כהלכתה*, בני ברק, תשנ"ג, עמוד לד, סעיף יא. בהערה יז הוא מפרט את שמות הפוסקים שזאת דעתם: שו"ת תשב"ץ, החוט המשולש, הטור השלישי, סימן א; שו"ת מוצל מאש סימן לד; שו"ת בית דוד חו"מ סימן ו בעניין הכשרת עדים פסולים בדיני ממונות.

⁶ שולחן ערוך חושן משפט סימן מה סעיף יב

סעיף זה דן במקרה שבו יש חתימות רבות על שטר, חלקן של עדים כשרים וחלקן של עדים פסולים, ומתאר שני מקרי ספק שבהם יהיה השטר כשר: א) כשהחתימה או החתימות הראשונות מיד אחרי כתב השטר פסולות, אולם יש ספק אם ידעו העדים הכשרים שברוח שהותירו בין השיטה האחרונה של השטר לחתימותיהם יחתמו עדים פסולים; ב) כשהחתימות הראשונות, הצמודות לשורה האחרונה של השטר, הן של עדים כשרים, אולם יש ספק אם תוספת החתימות של העדים הפסולים הייתה על דעת החותמים הכשרים.

על כך יש להוסיף כי אין זהות מלאה בין שטר חוב לשטר כתובה. בשטר חוב נרשם תאריך הפירעון, מה שאין כן בשטר כתובה, ואף יתרה מזאת, מכיוון ש"מלֶּה להוצאה ניתנה", בכוחן של חתימות העדים על השטר לבדן להעיד אם ראובן חייב כסף לשמעון, ובלשון רמב"ם: "שאינן אתה יכול לעמוד על בוריו אלא מפי העדים ובעדותם".⁷ אולם, הכתובה, המתקיימת אומנם בחתימות העדים, מקבלת תוקף משמעותי מעצם חיייהם המשותפים של הגבר והאישה תחת קורת גג כזוג נשוי לאורך ימים ושנים. החיים המשותפים עשויים להיחשב חזקה שאין חיי האישות שלהם "בעילת זנות" והגבר יהיה חייב לאישה לכל הפחות את עיקר כתובתה (הספק עלול להתעורר רק לגבי תוספת הכתובה והנדוניה). רמב"ם מסביר מדוע יש לקבל עדות אישה על מותו של גבר על מנת להתיר את אלמנתו:

אל יקשה בעיניך שהתירו חכמים הערוה החמורה בעדות אשה או עבד או שפחה או גוי המשיח לפי תומו וכו' שלא הקפידה התורה על העדת שני עדים ושאר משפטי העדות אלא בדבר שאין אתה יכול לעמוד על בוריו אלא מפי העדים ובעדותם [...] אבל דבר שאפשר לעמוד על בוריו שלא מפי העד הזה, לא הקפידה התורה עליו, שדבר רחוק הוא שיעיד בו העד בשקר, לפיכך הקלו חכמים בדבר זה והאמינו בו עד אחד מפי שפחה ומן הכתב ובלא דרישה וחקירה...⁸

הלכה זו מחזקת את הסברה שגם רבנים הפוסלים עדות אישה לא יפסלו תוקף כתובה שחתמו עליה שתי נשים, מכיוון שלכל כתובה כיום יש "פרסום", כלומר, חותמים עליה זמן קצר לפני החופה וקוראים אותה בקול מתחת לחופה במעמד מניין (הנדרש לברכות הנישואין), כך שאפשר לעמוד על קיומה לא רק מפי הנשים העדות. על אחת כמה וכמה, אם נוספו חתימות שתי העדות לחתימות שני העדים הכשרים, הרי שאלבא דכולי עלמא לא תיפסל הכתובה.

אצל הראשונים בקהילות אשכנז היה מקובל להחתים על הכתובה, נוסף לשני עדים כשרים, גם קרובים, פסולי עדות ושושבינים. כך בשו"ת הרא"ש: "בארצנו רגילים להחתים בכתובה אנשים הרבה לכבוד קרובים ורחוקים, ושני עדים כשרים חותמים בראש השיטה",⁹ ובטור.¹⁰ בעל העיטור כתב: "אבל בכתובה נהגו העולם להחתים קרובים או קטנים לפי שכתובה דבר פרסומי הוא, ופעמים

⁷ משנה תורה, גירושין, פרק יג, הלכה כט

⁸ שם

⁹ כלל לו סימן א

¹⁰ אבן העזר סימן סו ועיין בבית יוסף שם

שהראשונים קרובי החתן [...] ואין העדות נפסלת בכך".¹¹ בספר ראבי"ה כתב: "נהגו לחתום קודם לעדים החתן ושושבינים קרוביהם ואינו נפסל בכך, דאמר חזקיה: מילאוהו בקרובים כשר, ובלבד שלא ירחיקו העדים מן השושבינים שני שיטין כדפרישית לעיל".¹² וכך בעוד מקורות הרבה בתשובות הגאונים ובראשונים.¹³

עמדת היהדות המסורתית-קונסרבטיבית: ב-1974 פרסם הרב אהרון בלומנטל תשובה המכשירה עדות אישה. בדעה זו תמכו שישה מחברי (The Committee on Jewish Law and Standards of the Conservative Movement of Judaism) CJLS ב-2001 פרסם הרב מירון גלר תשובה המכשירה עדות אישה בכל עניין. בתשובה זו תמכו עשרה מחברי CJLS, חמישה התנגדו וארבעה נמנעו. באותה השנה (אוקטובר 2001) הגישה גם הרב סוזן גרוסמן תשובה המכשירה עדות אישה (עדות בעל פה ועדות בחתימה על כתובה, גט ותעודת גיור). בתשובה תמכו שמונה, שבעה התנגדו וארבעה נמנעו. יש לציין שאחד המתנגדים, אהרן מקלר, פרסם בנובמבר 2004 מכתב המבהיר כי הוא מסכים עקרונית לשוויון מעמד האישה בכל עניין, כולל בעדות, אולם עדיין אין השעה כשרה לכך. הוא הביא תקווה ש"במהרה בימינו" יקבלו הרוב המכריע של היהודים הקונסרבטיבים עדות אישה כעדות גבר, וגם רבנים אורתודוקסים רבים יקבלו עדות אישה, או את חתימתה, כתקפה בדיעבד.

בספרו "דיני נישואין" כתב פרופ' זאב פלק: "כדי לתת סיפוק לנשים הדורשות שיווי זכויות יש להוסיף על נוסחת הקידושין ומעשה הקידושין של הגבר נוסחה ומעשה מקבילים של האשה וכן להוסיף על שני העדים ממין זכר עוד שתי נשים שתשמנה כעדים מצד האשה".¹⁴

בתשובות לשאלת הסמכת נשים לרבנות בישראל¹⁵ נדונה שאלת כשרות האישה להעיד. מהתשובות עולות כמה גישות: א) הרב ראובן המר, המפריד בין שאלת הסמכת נשים לרבנות לשאלת כשרות האישה להעיד, אך מציין ש"בשאלת העדות, כבר עבר הזמן שנוכל להרשות לעצמנו מצב מוזר זה וחייב הדבר לבוא לידי פתרון, אם ע"י הבנה חדשה של ההלכה או על ידי תקנה"; ב) הרבנים מיכאל גרץ וגילה דרור המחייבים הכשרת עדות אישה (כולל חתימה על גיטין וכתובות) בד בבד עם הסמכת נשים לרבנות; ג) הרב דוד גוליניקין (בהסכמת הרב יוסף גרין) המפריד בין שאלת הסמכת נשים לרבנות ושאלת כשרות האישה להעיד, ופוסק בעד הסמכת נשים לרבנות "בתנאי שתתחייבנה להימנע מלהשתתף בבתי דין לגיור או להעיד על קדושין או גטין"; ד) הרב אברהם פדר (בהסכמת הרב פסח שינדלר) איננו עוסק במישרין בסוגיית עדות נשים, אך השקפתו היא ש"עדיין לא הגיעה העת להסמיך נשים לרבנות והשעה איננה כשרה לקבל עדות אשה".

¹¹ אות ק' (קבלת העדות)

¹² "קונטרס משפטי הכתובה" חלק ד סימן תתקיט

¹³ שם, וראה בביאור בעריכת הרב שאר ישוב הכהן, הערה 1179

¹⁴ זאב פלק, *דיני נישואין*, ירושלים, תשמג, עמוד 170

¹⁵ תשובות ועד ההלכה, כרך ה, תשנב-תשנז, עמודים 83-13

בתוך עמנו אנו יושבים. כל עוד אין הסכמה של הרוב המכריע של הרבנים ביהדות המסורתית על כשרות האישה להעיד, מחייבת האחריות כלפי כלל הציבור בקהילותינו להחתיים שני עדים גברים יהודים לאחר השורה האחרונה של הכתובה ולהוסיף לאחר חתימתם חתימות שתי נשים, כפתרון זמני לסוגיה זו.

חתימת החתן איננה הכרחית. באחת הכתובות בגניזה חתימת החתן באה לפני חתימות העדים.¹⁶ לחתימת החתן יש רמז בתוספתא¹⁷ ובירושלמי,¹⁸ אך לא בבבלי. וכן מזכיר פרידמן¹⁹ כתובה שבה החתן והכלה חתמו שניהם שהסכימו לתוכן הכתובה. מכל מקום חתימות החתן והכלה לאחר חתימות העדים אינן פוסלות את תוקף הכתובה.

הרב יוסף שלום אלישיב מציין ש"חתימת החתן על הכתובה תלויה במנהג" ובעצמו איננו נוהג להחתיים את החתן. המנהג הנפוץ יותר הוא שאין מחתימים את החתן.²⁰ חתימת הכלה, כמו חתימתו של החתן, איננה מעלה ומורידה את תוקפה ההלכתי של הכתובה, המתקיימת בחתימת העדים.

אין כאן המקום להאריך בשינוי הגדול שחל במעמד האישה בעם ישראל בדורות האחרונים. רבים חזרו והסבירו מה היה הרקע לפסילת אישה לעדות בתלמוד ובהלכה בדורות שעברו, ומדוע אין הצדקה לאפליה זו בזמן הזה. אין לי ספק שהתשובה המכשירה עדות אישה בכל עניין ועניין שנתקבלה ברוב דחוק ב-CJLS לפני עשור שנים, תהיה מקובלת כמעט פה אחד בעוד עשור או עשרים שנה. המגמה בנושאים הקשורים למעמד האישה בהלכה ברורה, לא רק ביהדות המסורתית-קונסרבטיבית אלא גם באורתודוקסיה המודרנית.

תשובה זו, המציעה כאפשרות מומלצת חתימת שתי עדות כתוספת לחתימת שני העדים, נובעת בראש ובראשונה מהרצון לשמור על פלורליזם בתוך התנועה המסורתית, כפי שהוסבר לעיל. שיקול נוסף הוא הרצון להגן על בני זוג, שהם אזרחי מדינת ישראל, מפני האפשרות שבית דין רבני יפסול את קידושיהם. מכיוון שמדינת ישראל מסרה את סמכויות השיפוט בתחום המעמד האישי לבתי הדין הרבניים האורתודוקסים, על הרבנים המסורתיים לנקוט בגישה של "דינא דמלכותא דינא", ולהשתדל להימנע ממצב שבו בתי הדין הרבניים מטעם מדינת ישראל יפסלו באופן גורף את כל הכתובות שלנו. יש סיכוי שבתי דין אלה לא יפסלו כתובה זו בדיעבד,²¹ על סמך מנהג הראשונים להחתיים את שושבינים, קרובים ופסולי עדות לאחר חתימת העדים הכשרים. אפילו אם הוסיפו בכתובה אחרי

¹⁶ [פרידמן, עמ' 482]

¹⁷ ב"מ א 13

¹⁸ גטין ה, יב – מט ע"ד

¹⁹ [מס' 16 בכרך ב']

²⁰ שמואל אליעזר שטרן, סדר כתובה כהלכתה, בני ברק, תשנ"ג, עמוד קסג

²¹ יש חשש שבית דין של הרבנות הראשית יפסול את תוקפן של כל הכתובות שסודרו בידי רבנים הפועלים במסגרת הלשכה לשירותי דת של התנועה המסורתית וכנסת הרבנים, באמתלה שעצם בחירת הזוג לערוך חופה וקידושין באמצעות רב שאין הרבנות הראשית מכירה בו מעידה שכוונתם הייתה לחיות חיי אישות שלא כדת משה וישראל. על פסילת כתובה באמתלה זו יש לומר: לא מפיהם אנו חיים.

חתימות שתי הנשים 'עדה' ו'עדה', יהיו לבית הדין הסימוכין להכשיר את הכתובה על פי המקורות שצוטטו לעיל.

רב יהא רשאי לסדר חופה וקידושין לזוג העומד על כך שעל הכתובה יחתמו רק שתי עדות או עד ועדה, בתנאי שיבהיר להם שלכתובה זו לא יהיה כל תוקף בבית הדין הרבני של מדינת ישראל. יש להקפיד להחתים אותם על מסמך ההתחייבות כלפי הלשכה לשירותי דת והתנועה המסורתית, כולל סעיף 7 בנוסח א' וסעיף 5 בנוסח ב': "אם נחליט לסיים את קשר הנישואין בינינו, בין אם ערכנו נישואין אזרחיים בחו"ל ובין בלעדיהם, הרי שיהיה עלינו בכל מקרה לסדר גט כדת משה וישראל בטרם נתקשר באופן כלשהו לבן/בת זוג אחר/ת".

בסיכום תשובתו בנושא הסמכת נשים לרבנות ציטט הרב דוד גולינקין את הירושלמי: "התורה הזו דומה לשני שבילים, אחד של אור ואחד של שלג. מה יעשה? יהלך באמצע".²² והוסיף: "הפסק שהצענו הוא פשרה בין מסורת לבין שינוי, בין שמרנות לבין מהפכנות, בין ההלכה המקובלת מדורי דורות לבין צרכי השעה. כמו כל פשרה היא לא תספק את הקיצוניים בשני קצות הויכוח. אולם יש לקוות שהיא תספק את רוב היהודים המסורתיים המחפשים את דרך האמצע".²³

גישה זו של 'דרך האמצע' מיושמת כאן בשאלת עדי הכתובה: מכיוון שמדינת ישראל העניקה סמכות שיפוט בתחום המעמד האישי רק לבתי דין רבניים אורתודוקסיים, מומלץ כי רבני הלשכה לשירותי דת, העורכים חופה וקידושין לזוגות שהם אזרחי מדינת ישראל, יחתימו על הכתובה שני גברים יהודים, ובשורה מתחת לחתימותיהם יחתימו גם שתי עדות (נשים יהודיות שאינן קרובות משפחה של החתן או של הכלה).

פתרון הפשרה הזה נסמך על שלושה שיקולים:

- א. התחשבות בדעת המיעוט בתנועה המסורתית ובכנסת הרבנים שאיננו מקבל שוויון מלא של נשים וגברים בכל תחומי ההלכה, או מקבל את עקרון השוויון, אך סבור שעדיין אין השעה כשרה לכך.
- ב. התחשבות ברוב הציבור היהודי במדינת ישראל המקבל עקרונית את סמכות הרבנות האורתודוקסית בענייני המעמד האישי ואיננו מעונין לחרוג מהכללים המקובלים בבתי הדין האלה.
- ג. אם הכתובה חתומה בידי שתי נשים או בידי אישה וגבר היא תיחשב פסולה ללא עוררין בבתי דין של הרבנות ויש חשש שהם יערערו על תוקף הקידושין. כאשר שתי החתימות

²² חגיגה ט ע"א

²³ תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים, כרך ה', עמ' 54-53

הראשונות בכתובה הן של שני גברים יהודים, יש סיכוי שבית הדין הרבני יהסס לפסול את תוקפה, וגם אם יפסול, ידרוש מבני הזוג גט לחומרה.²⁴

הלכה למעשה

כל הזוגות העורכים חופה וקידושין במסגרת הלשכה לשירותי דת יחתמו על התחייבות שאם יחליטו לנתק את הקשר ביניהם, יסדרו גט פיטורין כדת משה וישראל, בבית דין רבני של מדינת ישראל או בבית דין של כנסת הרבנים בישראל.

הלשכה לשירותי דת תמליץ לפני הרבנים העורכים חופה וקידושין להחתים ארבעה עדים על הכתובה: בשורה הראשונה אחרי טופס הכתובה יחתמו שני עדים הכשרים להעיד²⁵ ומתחת לחתימותיהם יחתמו שתי עדות הכשרות להעיד. לענייננו, עדים כשרים ועדות כשרות הם בוגרים ובוגרות אשר כנסת הרבנים בישראל מכירה בהם כיהודים וכיהודיות, ואשר אינם קרובי משפחה של החתן או הכלה.

רב בלשכה לשירותי דת רשאי להסתפק בהחתמת שני עדים גברים על הכתובה, אך הוא חייב להסביר לבני הזוג שבתנועה המסורתית יש רבנים הנוהגים אחרת.

הרב בלשכה לשירותי דת רשאי להחתים על הכתובה שתי עדות או עד ועדה בלבד, בתנאי שיובהר לחתן ולכלה שבית הדין הרבני של מדינת ישראל יפסול את תוקף כתובתם. מנהג יפה שיחתמו החתן והכלה אחרי חתימות העדים, אך אין חובה להחתים.

הרב גיל נתיב

י"ג בשבט, תשע"ח

בהסכמת: אהוד בנדל, גיל נתיב, פרץ רודמן

מתנגדים: דיאנה וילה, שלמה זכרוב, אבי נוביס-דויטש, מיכל שוורץ

²⁴ כתובה שעדיה פסולים איננה גוררת בהכרח את הפקעת תוקף הקידושין, וייתכן שהיא בגדר "חיובים שהסכימו ביניהם לפני הנישואין" [אגרות משה, אה"ע, סימן צב]. חיי אישות של זוג שכתובתו נפסלה מסיבה כלשהי אינם נחשבים 'בעילת זנות' כי במקרים אלה חזקה על בני הזוג "שהם היו סבורים שלא נפסלה הכתובה" [אגרות משה, שם].
²⁵ תשובה זו אינה מתייחסת לשאלת כשרות העדים מבחינת שמירת המצוות שלהם. זאת סוגיה שמחייבת דיון בתשובה נפרדת.